

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν

ΙΔΡΥΘΗΝ ΤΟ 1837

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών:
«Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Ιστορία,
Λογοτεχνία, Κλασική Παράδοση»

ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΩΝ ΙΟΝΙΟΥ

Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά από τον 13^ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ (9-11 Οκτωβρίου 2019)

Επιμέλεια: Ν. Γ. Μοσχονάς – Γ. Δ. Παγκράτης

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών:
«Ελληνοϊταλικές Σπουδές:
Ιστορία, Λογοτεχνία, Κλασική Παράδοση»

Κέντρο
Μελετών
Ιονίου

***Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά
από τον 13^ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα***

*

Πρακτικά συνεδρίου (9-11 Οκτωβρίου 2019)

Επιμέλεια
Ν. Γ. Μοσχονάς – Γ. Δ. Παγκράτης

Αθήνα 2022

***Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά
από τον 13^ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα***

Πρακτικά συνεδρίου (9-11 Οκτωβρίου 2019)

Επιμέλεια: Ν. Γ. Μοσχονάς – Γ. Δ. Παγκράτης
Σελιδοποίηση - Εκτύπωση: Τυπογραφείο ΕΚΠΙΑ

ISBN: 978-618-85619-9-1
ISBN: 978-960-85086-4-4

© Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας και Κέντρο Μελετών Ιονίου

Εικόνα εξωφύλλου: Francesco Hayez – Οι πρόσφυγες της Πάργας, 1831

***Ιόνια νησιά: εποχική μετανάστευση και Ελληνική Επανάσταση
Τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα ως μελέτη περίπτωσης
(περίπου από τις αρχές του 18ου αιώνα έως το 1827)***

Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης

Εισαγωγικά

Η εργασία βασίζεται σε αρχειακή έρευνα, που διενεργήθηκε στα σωζόμενα αρχεία, ιδιωτικά και δημόσια, των νησιών του Ιονίου στο εσωτερικό και στο εξωτερικό (Ηνωμένο Βασίλειο). Επικεντρώνεται στο φαινόμενο της εποχικής μετανάστευσης προς τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές και άλλες περιοχές, περίπου από τις αρχές του 18ου αιώνα έως την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, περίοδο κατά την οποία αυτό εκδηλώθηκε δυναμικά από τα νησιά του Ιονίου προς τις περιοχές αυτές. Θα δειχθεί πως, κυρίως αυτή η μορφή μετανάστευσης με σημείο αναφοράς τις καλλιέργειες έγγειων ιδιοκτησιών και τη συγκομιδή των καρπών όπως και εκείνη της περιοδικής μετακίνησης εξειδικευμένου τεχνικού δυναμικού προς τις ίδιες περιοχές, διασυνδέονται, κατά την τελική τους φάση, με μεγάλο προσφυγικό ρεύμα άμαχου ελληνικού πληθυσμού προς τα νησιά του Ιονίου, προεπαναστατικά και κυρίως κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, όπως όμως και τούρκων προσφύγων την περίοδο της Επανάστασης.

Ως μελέτη περίπτωσης λαμβάνονται τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα, επειδή η σχετική έρευνα, λόγω του μεγέθους της, έχει περιορισθεί περισσότερο ολοκληρωμένα στα νησιά αυτά. Η εικόνα που έχει αποκτηθεί μαρτυρεί πως και τα δύο αυτά φαινόμενα, αλληλοσυνδεόμενα, στο πλαίσιο λίγο-πολύ κοινών οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών, εθνικών και γεωστρατηγικής σημασίας συνθηκών, παράγουν πολιτικά και κοινωνικά αποτελέσματα με εθνική εμβέλεια και σημασία¹. Συγκεκριμένα, όταν τα δύο αυτά φαινόμενα σε μια κρίσιμη καμπή

¹ Με αντικείμενο μελέτης την εποχική και την με μόνιμη μετανάστευση κατοίκων των Κυθήρων και των Αντικυθήρων προς τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές και άλλες περιοχές και με τη διασύνδεση αυτών με την Ελληνική Επανάσταση έχω ασχοληθεί και στο παρελθόν και έχουν προκύψει δύο εργασίες μου με διαφορετικό όμως κέντρο βάρους και πυρήνα εξέτασης η κάθε μία (κατωτέρω οι

της ελληνικής ιστορίας συναντιούνται ή ορθότερα όταν το προσφυγικό πρόβλημα ενέσκηψε στα νησιά λόγω της Ελληνικής Επανάστασης, ενεργοποίησε ανθρώπινες σχέσεις και δεσμούς όπως και ποικίλες άλλες δυναμικές των κοινωνιών τους, που απέβησαν αποφασιστικός παράγοντας στην εξέλιξη της επαναστατικής δραστηριότητας των Ελλήνων της ηπειρωτικής και της νησιωτικής Ελλάδας. Τα φαινόμενα της εποχικής μετανάστευσης και της περιοδικής μετακίνησης εξειδικευμένου τεχνικού δυναμικού, που είχαν προηγηθεί της Ελληνικής Επανάστασης, υπερβαίνουν τα επίπεδα της συγκυριακής τους παρουσίας και της δομικής τους οργάνωσης και λειτουργίας. Η εισήγηση αναδεικνύει μορφές πολλαπλής συμμετοχής των κατοίκων των Κυθίων και των Αντικυθίων, της ηγεσίας της τοπικής εκκλησίας, του εφημεριακού κλήρου, φορέων της κεντρικής διοίκησης και των οργάνων της κοινοτικής αυτοδιοίκησης στην Ελληνική Επανάσταση.

Η συμμετοχή τους αυτή συνίστατο στην υποδοχή στα νησιά άμαχου προσφυγικού ελληνικού πληθυσμού με τη μορφή παροχής σ' αυτόν στέγασης, προσωπικής ασφάλειας και προστασίας, σίτισης και ιατρικής περίθαλψής του, καθώς αυτός συγκεκριμένα αποτελούνταν από γυναικόπαιδα, έγκυες γυναίκες, ηλικιωμένους άνδρες και γυναίκες, ανήμπορους (πρόσωπα με αναπηρία και ασθενείς κάθε ηλικίας) όπως και από καταδιωκόμενους ή και επικηρυγμένους έλληνες αγωνιστές και τραυματίες πολέμου. Ωστόσο, εκτός από αυτήν τη συμβολή των κατοίκων σε κάθε μορφή κοινωνικής προσφοράς, στήριξης και βοήθειας προς τους άμαχους πρόσφυγες, τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα όπως και τα άλλα νησιά του Ιονίου βαθμιαία απέβησαν «στρατόπεδα» διακίνησης κοινωνικών, πολιτικών και εθνικών ιδεών. Από τα προεπαναστατικά χρόνια χρησιμοποιήθηκαν ως σταθμός και ορμητήριο ελλήνων αγωνιστών, όπως, π.χ., Φιλικών, Κλεφτών, λογίων, ιερωμένων, επαγγελματιών, ναυτιλομένων και πλοιοκτητών, διδασκάλων και άλλων λαϊκών και

εργασίες αυτές, κατά περίπτωση, υποδηλώνονται σε βιβλιογραφικές αναφορές). Ωστόσο, η παρούσα εργασία έχει προκύψει από διεγερμένη έρευνά μου σε ιδιωτικά και δημόσια αρχεία των νησιών του Ιονίου, του εσωτερικού και του εξωτερικού. Στο κείμενο αυτό αναδεικνύονται μορφές συμβολής των κατοίκων των Κυθίων και των Αντικυθίων στην Ελληνική Επανάσταση με αναφορά στο μεγάλο ρεύμα προσφύγων που προέκυψε με την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης από τις επαναστατημένες περιοχές στα νησιά τους. Η αντιμετώπιση του προβλήματος από τον εγχώριο πληθυσμό έφερε στην επιφάνεια και άλλες βασικές παραμέτρους από την εισχώρηση αυτήν των προσφύγων στην κοινωνία των νησιών, όπως πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις, αμοιβαία ενίσχυση και επέκταση της σχολικής εκπαίδευσης, ανάπτυξη των θρησκευτικών δεσμών μεταξύ των δύο πληθυσμιακών συνόλων και άλλα, τα οποία προσεγγίζονται με την εργασία αυτήν και αναδεικνύουν τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα ως μια συμπληρωμένη μελέτη περίπτωσης στο πλαίσιο της κοινής ιστορικής τύχης των νησιών του Ιονίου, των οποίων κατά περίπτωση οι κάτοικοι, σε μικρότερη ή σε μεγαλύτερη κλίμακα, δέχθηκαν κύματα ελλήνων και τούρκων προσφύγων στις επικράτειές τους.

καταδιωκομένων Ελλήνων για σχεδιασμό και οργάνωση επαναστατικής δραστηριότητας στην τουρκοκρατούμενη νησιωτική και ηπειρωτική Ελλάδα².

Η πολιτική συγκυρία την περίοδο αυτήν ως μη οθωμανοκρατούμενων των νησιών του Ιονίου (αυτά βρίσκονταν υπό βρετανική διοίκηση) ήταν για τους πρόσφυγες λίγο-πολύ ευνοϊκή. Διασυνδέθηκε με το προσφυγικό πρόβλημα, ενισχυόμενη αρκετά από την εποχική και από την σε μόνιμη μορφή μετανάστευση κατοίκων των Κυθήρων και των Αντικυθήρων όπως και από την περιοδική μετακίνηση τεχνικού δυναμικού προς τις περιοχές αυτές, που ανέπτυσαν επαναστατική δράση εναντίον της οθωμανικής κατοχής τους. Είναι οι περιοχές των οποίων μεγάλος αριθμός ιδιοκτητών γης επί πολύ χρονικό διάστημα προσκαλούσε από τα νησιά του Ιονίου εποχικούς μετανάστες για τις καλλιέργειες των ιδιοκτησιών τους και τη συγκομιδή των καρπών όπως και εξειδικευμένους τεχνίτες³.

Γι' αυτό κατά τη μακρά αυτήν χρονική περίοδο αναπτύχθηκαν και διατηρήθηκαν μεταξύ των πληθυσμών δεσμοί οικογενειακής φιλίας και επαγγελματικών σχέσεων, πολύ πριν από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης, από τις αρχές περίπου του 18^{ου} αιώνα. Η προσέγγιση ιδιαίτερα του προσφυγικού προβλήματος την περίοδο 1821-1827 αναδεικνύει σημαντικές πτυχές της κοινωνικής και της πολιτισμικής ζωής των κατοίκων των Κυθήρων και των Αντικυθήρων και εφαρμοσμένες πολιτικές, κοινωνικές στάσεις και συμπεριφορές που υπερέβαιναν ακόμη και τα αυστηρά όρια των προεξαγγελλόμενων, επίσημων και μη, πολιτικών αποφάσεων της ξένης και της τοπικής διοίκησης, των οργάνων της κοινοτικής αυτοδιοίκησης, της ηγεσίας της τοπικής Εκκλησίας και του εφημεριακού κλήρου. Τα ανωτέρω φαινόμενα

² Κατά τους μήνες από τον Απρίλιο μέχρι τον Αύγουστο του πρώτου έτους της Ελληνικής Επανάστασης μαρτυρείται πως τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα είχαν δεχθεί πολύ μεγάλο αριθμό προσφύγων. Μόνον τον μήνα Απρίλιο 670 πρόσφυγες είχαν ζητήσει άσυλο στο νησί των Αντικυθήρων [The National Archives: Colonial Office (T.N.A: C.O.), φ. 1339, Registers of refugees, αριθ. 13, Απρίλιος-Αύγουστος 1821, και I.A.K. (Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων), Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις από εντεταλμένους προεστούς, δημογέροντες και εφημερίους περί της εισόδου και της καταγωγής των προσφύγων, 1821-1825 (αταξινόμ.)]. Βλ. Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie, num. 215, 216, 217, 225, 227 (1822).

³ I.A.K., φάκελοι εγγράφων σχετικών με τη συμμετοχή του εγχώριου και του προσφυγικού πληθυσμού των νησιών των Κυθήρων στην Ελληνική Επανάσταση, 1821-1825 περίπου (αταξινόμ.), και TNA: C.O., f. 227 (Miscellaneous Numerical Returns), 1885. Βλ. I.A.K., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις προεστών των χωριών περί της ανάγκης μεταβάσεως προς εργασία, και περί των χαρακτηριστικών των αιτούντων, 1821-1826, και GEORGE N. LEONTISINIS, *The Island of Kythera: A Social History, 1700-1863*, University of East Anglia, School of Modern Language and European History (Ph.D. Thesis), έκδ. Sofia Saripolos' Library Series, School of Philosophy, National and Kapodistrian University of Athens, Αθήνα 1987 (επανέκδοση 2002, Κεντρ. διάθεση Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα), σελ. 200 κ.ε.

εμφανίστηκαν περισσότερο μαζικά στα νοτιότερα νησιά και σε εκείνα που γεωγραφικά κείνται πλησιέστερα προς στις πελοποννησιακές και στις άλλες ηπειρωτικές ακτές⁴.

Πρόσφυγες της Ελληνικής Επανάστασης και εποχική μετανάστευση

Η εποχική μετανάστευση των Κυθρίων προς τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές και άλλες περιοχές, ως ιστορικό φαινόμενο, προκλήθηκε και λειτούργησε υπό συνθήκες, οι οποίες λίγο-πολύ είχαν σχέση με συνέπειες που προέκυψαν από τις κατά περίπτωση εφαρμοζόμενες πολιτικές των ξένων διοικήσεων στα νησιά, με την αύξηση του πληθυσμού τους κατά τους 18ο και 19ο αιώνες, με την παρακμή του αγροληπτικού συστήματος εκμετάλλευσης της γης και την ανάπτυξη, έστω και σε μικρή κλίμακα κατά την περίοδο αυτήν της έγγειας ιδιοκτησίας μικροϊδιοκτητών των κατοίκων όπως και με την επέκταση του εμπορίου, της ναυτιλίας και της βιοτεχνίας. Σημειώνω ότι η διεξαγωγή του εμπορίου και της ναυτιλίας στις περιοχές αυτές, μαζί με την εποχική μετανάστευση των κατοίκων των Κυθήρων, που μετακινούνταν για να εργάζονται στις καλλιέργειες αγροκτημάτων και της συγκομιδής των καρπών ή και περιοδικά επίσης για την προσφορά τεχνικών υπηρεσιών από ειδικευμένους τεχνίτες-«μαστόρους» («ταμπάκηδες», «χαλκουργούς», «σιδεράδες», «γανωτές», «βαρελάδες», «αγγειοπλάστες», «σαμαρτζήδες», «κτιστάδες», «παπουτσήδες», «σφάχτες ζώων» (σφαχτάδες), κ.ά.) στους τόπους της εποχικής αποδημίας, συντελούσαν σε μια εν δυνάμει πολιτισμική επικοινωνία με τους κατοίκους των περιοχών αυτών⁵.

Την περίοδο έναρξης της Ελληνικής Επανάστασης, λόγω της εποχικής και της με μόνιμη εγκατάσταση μετανάστευσης και της περιοδικής αποδημίας ειδικευμένων τεχνιτών, τα Κύθηρα είχαν ήδη δημιουργήσει μακρά παράδοση ιδιαίτερων μορφών αναβαθμισμένης πολιτισμικής επικοινωνίας, κυρίως με την Κρήτη, την Πελοπόννησο, τη Στερεά, το ανατολικό Αιγαίο, τα νησιά του Αργοσαρωνικού, τις Κυκλάδες, το Ιόνιο και τα παράλια της Μ. Ασίας. Από τα νότια παράλια της Πελοποννήσου κατέφευγαν ωστόσο στο νησί και πολλοί

⁴ Ι.Α.Κ., Καταστάσεις «ξένων» που κατέφυγαν στα Κύθηρα το 1821 (Απρίλιος-Αύγουστος 1821). Βλ. στο ίδιο, Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις προεστών των χωρίων περί της ανάγκης μεταβάσεως προς εργασίαν, και περί των χαρακτηριστικών των αιτούντων, 1821-1826. Βλ. LEONTISINIS, *The Island of Kythera, A Social History*, σελ. 200 κ.ε.

⁵ Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις προεστών των χωρίων περί της ανάγκης μεταβάσεως προς εργασία στην Πελοπόννησο και αλλαχού, 1700-1821 (αταξινόμ.), και Ν.Ε.Ι.Α.Κ. (Νοταριακά Εγγραφα Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων), Νοταριακές πράξεις ορισμού επιτρόπων στο νησί, λόγω της αποδημίας Κυθρίων στην Πελοπόννησο και αλλαχού για εξεύρεση εργασίας (εποχική και με μόνιμη εγκατάσταση), 1700-1821 περίπου, αταξινόμ.

αγωνιστές, ιερωμένοι, λόγιοι, διδάσκαλοι όπως και άλλοι λαϊκοί, ήδη από την εποχή της προεναπαναστατικής περιόδου. Παρατηρώ συγκεκριμένα πως η προσφυγή αυτών στα νησιά δεν οδηγούσε απλώς στη στέγαση, στην περίθαλψη, στην προστασία τους στην οικεία περιοχή καταφυγής τους ή στην τήρηση απλώς της μυστικής παρουσίας τους στα νησιά⁶.

Παρά τα δυσμενή μέτρα που οι Βρετανοί είχαν λάβει για την αποτροπή συμμετοχής των κατοίκων τους στην Ελληνική Επανάσταση με κυρίαρχη την επιβολή απ' αυτούς ουδετερότητας «των Ιονίων από τον πόλεμο Ελλήνων και Τούρκων», είχε αυτή και ιδιαίτερα θετικές επιπτώσεις στην εξέλιξη της επαναστατικής κίνησης του ελληνισμού. Σχετίστηκε μεθοδικά και αθόρυβα με την αρωγή και την περίθαλψη των ελλήνων προσφύγων από τους κατοίκους των νησιών καθώς και με άλλες μορφές και πρακτικές συμβολής τους στην Ελληνική Επανάσταση. Οι Βρετανοί, στο βαθμό που οι κάτοικοι δεν προέβαιναν σε υπερβολές, αν και γνώριζαν κάποιες παραλείψεις των μονίμων και άλλων κατοίκων από τα εντελλόμενα των υπηρεσιών τους για το ζήτημα αυτό, εντούτοις σιωπηρά παρέβλεπαν αυτές, επιδεικνύοντας κατά περίπτωση ανοχή και κατανόηση στην αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος, που είχε ενσκήψει στη νησιωτική επικράτειά τους⁷.

Στα Κύθηρα θα καταφύγουν και θα παραμείνουν για μεγάλο ή σύντομο χρονικό διάστημα οι Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Λάμπρος Κατσώνης, οι Γεώργιος και Λάζαρος Κουντουριώτης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Σοφοκλής Οικονόμος, γιος του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων, οι Στέφανος και Νικόλαος Οικονόμου, ο Γάλλος φιλέλληνας Joseph Balestra, ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός, ο Ανδρέας Μιαούλης, ο Δημήτριος Μιαούλης, ο Δημήτριος Τσαμαδός, ο Αναστάσιος Κοκκίνης, ο Γεώργιος Προύσκος, ο Επίσκοπος Ύδρας και Πόρου Γεράσιμος Ράλλης Σπανός, μετέπειτα Αργολίδος και Κορινθίας, ο Αρχιεπίσκοπος Εύβοιας Γρηγόριος Δ' «ο Ηπειρώτης» ή «Αργυροκαστρίτης», γνωστός ως ο από Παραμυθίας, μετέπειτα Μητροπολίτης Αθηνών, οι επίσκοποι Μοσχονησίων Βενέδικτος και Ηλιουπόλεως Άνθιμος ο Κομνηνός, οι μοναχοί Χρύσανθος από την Πελοπόννησο και Αγαθάγγελος, ο μετέπειτα μητροπολίτης Καισαρείας και πολλοί άλλοι, των οποίων τα ονόματα δεν έχουν γίνει γνωστά. Οι πρόσφυγες,

⁶ T.N.A.:C.O., 136, φ. 1339 (register no 13), Καταστάσεις «ξένων» που κατέφυγαν στα Κύθηρα το 1821 (Απρίλιος-Αύγουστος). Βλ. Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις προεστών και εφημερίων περί της καταγωγής των προσφύγων 1821-1825 (αταξινόμ.), και στο ίδιο, Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις προεστών και εφημερίων των Κυθήρων για μετάβαση προς εργασία ανδρών κυθηρίων στην Πελοπόννησο και αλλαχού, 1700-1821 περίπου (αταξινόμ.).

⁷ Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις και καταγραφές των προσφύγων από εντεταμένους προεστούς, δημογέροντες και εφημερίους ενοριών, περιόδου 1821-1826 (αταξινόμ.), Βλ. Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie, ό.π.

Έλληνες και ξένοι, σε πολλές περιπτώσεις, κόμιζαν συστατικές επιστολές, που απευθύνονταν σε μόνιμους κατοίκους των Κυθήρων ή και σε πρόσφυγες, που ήδη είχαν καταφύγει και διέμεναν την περίοδο αυτήν στα Κύθηρα.

Από τις καταστάσεις που συνέτασσε η Πολιτική Αστυνομία των Κυθήρων για τους πρόσφυγες, πληροφορούμαστε ότι αυτοί προέρχονταν από την Ιερουσαλήμ, τη Νικομήδεια, το Αϊβαλί, την Ανατολική Ρωμυλία, τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, τη Χίο, τη Θεσσαλονίκη, τη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα, την Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο, την Κεφαλλονιά, τη Λευκάδα, την Αθήνα, τον Πειραιά, το Ναύπλιο, το Άργος, τα Βάτικα, την Τρίπολη, την Καλαμάτα, τους Γαργαλιάνους, τη Μεθώνη, την Κορώνη, την Ηλεία, την Αχαΐα (Πάτρα-Αίγιο), την Κορινθία, την Κρήτη, τα νησιά του Αργοσαρωνικού, τις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα, από άλλα νησιά του Αιγαίου, την Κύπρο, τη Δαλματία, τη Γαλλία, τη Ρωσία και τη Μάλτα. Η πλειονότητα, ωστόσο, των προσφύγων προερχόταν από την Πελοπόννησο, την Κρήτη, τη Στερεά και τη Μ. Ασία, ενώ παρατηρούμε ότι η κατάσταση της επαναστατημένης Ελλάδας είχε εύλογα προσδώσει αβεβαιότητα και σε Κυθηρίους που είχαν, για παροδική ή και για μόνιμη εγκατάσταση, μεταναστεύσει και σε νησιά του Ιονίου, γι' αυτό και συναντώνται περιπτώσεις μιας λίγο-πολύ πιο άνετης επιστροφής τους στο νησί από το οποίο προέρχονταν και κατάγονταν και που τελούσε υπό κοινή βρετανική διοίκηση⁸.

Ικανό μέρος από τους πρόσφυγες ήταν και Κυθηριοί μη εποχικοί, μόνιμοι μετανάστες, που προέρχονταν περισσότερο από τη Μ. Ασία (τη Σμύρνη κυρίως αλλά και από την Κωνσταντινούπολη). Οι Κυθηριοί αυτοί επέστρεφαν στους συγγενείς τους στα Κύθηρα. Ωστόσο, πολλοί άλλοι Έλληνες, κυρίως γνωστοί, φίλοι και ιδιοκτήτες γης, στις ιδιοκτησίες των οποίων είχαν εργασθεί κατά το παρελθόν Κυθηριοί ως εποχικοί μετανάστες, ζητούσαν καταφύγιο πλησίον γνωστού και οικείου γενικά περιβάλλοντος, το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις είχε βαθμιαία διαμορφωθεί από την περίοδο ανάπτυξης των εργασιακών σχέσεών τους με τους κατοίκους και ιδιοκτήτες γης των περιοχών αυτών⁹.

⁸ Πρβ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Φιλικοί και πρόσφυγες στα Κύθηρα κατά την προεπαναστατική και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης», *Πρακτικά του συνεδρίου: «200 χρόνια από την εγκατάσταση των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας στην Επτάνησο* (Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 2019), Κέρκυρα 2021, σελ. 275-296.

⁹ Στο ίδιο, και ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Η εθνική και κοινωνική δράση του Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού στα Κύθηρα και η τοπική πραγματικότητα» στο βιβλίο μου: *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα: Αθήνα, 2006, σελ. 123-173.

Διπλωματικοί χειρισμοί από τους Βρετανούς των μέτρων κήρυξης της «Ιονικής Ουδετερότητας» για τους κατοίκους των νησιών και της επιβολής «στρατιωτικού νόμου» σε όλη την επικράτεια των νησιών

Ο συνολικός αριθμός των εποχικών μεταναστών, Κυθηρίων και μη, που προέρχονταν από ελληνικές περιοχές και την ελληνική Διασπορά και αναζήτησαν προστασία και ασφάλεια στα Κύθηρα, δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί επακριβώς, επειδή από σωζόμενες καταστάσεις των τοπικών αρχών και της πολιτικής αστυνομίας των Κυθήρων δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν ακριβείς αριθμοί ούτε όμως και εντοπίστηκαν συνολικά δεδομένα των βρετανικών υπηρεσιών για τον αριθμό των Κυθηρίων και των άλλων ελλήνων προσφύγων στα νησιά. Όπως θα δειχθεί παρακάτω, δεν ήταν ιδιαίτερα εύκολο σε πολλές περιπτώσεις να διακριθούν οι Κυθήριοι ή οι Αντικυθήριοι από άλλους Έλληνες πρόσφυγες, που την περίοδο αυτήν επέστρεφαν στα νησιά τους. Ωστόσο ικανοποιητικής έκτασης στοιχεία, που με ακρίβεια προσδιορίστηκαν, έχουν κατατεθεί σε άλλες μελέτες μου, στις οποίες, μεταξύ άλλων, υποδηλώνεται η έκταση του προσφυγικού προβλήματος της περιόδου αυτής¹⁰.

Στο πλαίσιο περιορισμών από την πλευρά της βρετανικής διοίκησης, οι εκπρόσωποι της κοινοτικής αυτοδιοίκησης (προεστοί, δημογέροντες και εφημέριοι κάθε μεγάλου χωριού ή των συνοικιών της πρωτεύουσας του νησιού), μετά λόγου γνώσεως σε πλείστες περιπτώσεις ριψοκίνδυνα βεβαίωναν ανακριβώς ότι οι καταφεύγοντες στα Κύθηρα ήταν κυθηραϊκής καταγωγής και αυτό επειδή οι βρετανικές αρχές ασκούσαν ελέγχους κατά την άφιξη των προσφύγων στα παράλια του νησιού, με βάση τους οποίους όφειλαν να δηλώνουν τους λόγους επιστροφής τους στα Κύθηρα και στα Αντικύθηρα. Μεταξύ των όρων που τούς έθεταν ήταν η κυθηραϊκή καταγωγή τους και η συγγένεια αυτών με κατοίκους των νησιών μέχρι του τρίτου βαθμού όπως και η κατάθεση γραπτής ενυπόγραφης δήλωσης, αναφορικά με τη διεύθυνση του τόπου διαμονής τους από τον οποίο προέρχονταν και με τη μόνιμη ή την προσωρινή τους κατοικία πριν την εσπευσμένη, λόγω του «πολέμου», αναχώρησή τους για τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα¹¹.

¹⁰ LEONTSINIS, *The Island of Kythera, A Social History*. Πρβ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Εποχική μετανάστευση από τα Κύθηρα προς τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές και άλλες περιοχές και Ελληνική Επανάσταση (αρχές 18^{ου}-1821 περίπου)», στο βιβλίο μου: *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, ό.π., σελ. 353-380. Βλ. GEORGE N. LEONTSINIS, «The Ionian Islands and the Greek Revolution», στο ANTHONY HIRST & PATRICK SAMMON (επιμ.), *The Ionian Islands: Aspects of their History and Culture*, Cambridge Scholars Publishing: Newcastle, 2014, σελ. 124-145, και ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Ιερά Μονή Μυρτιδίων και Ελληνική Επανάσταση», στο *Χαριστήριος Τόμος «Φιόρα Τιμής» για τον Μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσόστομο Β΄ Συνετό Ζάκυνθος* 2009, σελ. 539-551, και *ανάτυπο*.

¹¹ Σημειώνω πως οι βρετανικές αρχές των Κυθήρων στερεότυπα αναφέρονταν σε έναν πόλεμο που διεξαγόταν μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. Φραστικές διατυπώσεις όπως, ενδεχομένως,

Όφειλαν επίσης να δηλώνουν ενυπόγραφα και να βεβαιώνεται από τα όργανα ελέγχου, κατά κανόνα από εντεταλμένους προεστούς, δημογέροντες και εφημέριους ενοριών, ποιες θα ήταν οι συνθήκες υποδοχής τους από κατοίκους των Κυθήρων, τους οποίους και όφειλαν να κατονομάζουν όπως επίσης και σε ποια διεύθυνση, φιλοξενούμενοι πάντοτε εντός των νησιών, θα εγκαθίσταντο. Ακόμη, πολύ αυστηρές ήταν οι εντολές των βρετανικών αρχών στο να μην κάνουν αποδεκτούς πρόσφυγες χωρίς συστατικές επιστολές, οι οποίες και θα απευθύνονταν μόνον σε πρόσωπα που θα τούς υποδέχονταν στα λιμάνια και με ευθύνη τους θα αναλάμβαναν να τούς εγκαταστήσουν στα νησιά και να τούς περιθάλψουν, εφόσον είχαν ανάγκη ή θα χρειαζόταν να τούς προσφερθεί απαραίτητη ιατρική φροντίδα¹².

Ταυτόχρονα τα εντεταλμένα όργανα για τη χορήγηση άδειας παραμονής και εγκατάστασης, με ευθύνη και εισήγηση των προεστών και των εφημερίων, όριζαν να ερευνάται και ενδεχόμενη προηγούμενη επαναστατική δράση των ιδίων ή των «αρχηγών» των οικογενειών τους στις επαναστατημένες ελληνικές ή στις άλλες περιοχές από τις οποίες, κατά κανόνα, είχαν αναχωρήσει για να επιστρέψουν στις πατρογονικές τους εστίες. Για τα ζητούμενα αυτά όφειλαν στα εντεταλμένα από τη βρετανική διοίκηση όργανα να κατατίθεται από τους πρόσφυγες σχετική ενυπόγραφη δήλωση, ενώ όφειλαν και τα ίδια να υποβάλλουν βεβαίωση στην προϊσταμένη τους αρχή ως προς το αξιόπιστο των δηλουμένων από τους πρόσφυγες. Μεγάλο μέρος των ονοματεπωνύμων και άλλων στοιχείων ταυτότητας των προσφύγων, που καταχωρίζονταν στις σχετικές ενυπόγραφες βεβαιώσεις, δεν ανταποκρίνονταν στα εντελλόμενα των βρετανικών αρχών και αυτό το γνώριζαν τα όργανα υποδοχής των προσφύγων και ελέγχου των στοιχείων τους, αλλά έδειχναν, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, κατανόηση και ανοχή¹³.

Στη θέση τους οι προεστοί και οι εφημέριοι, που είχαν λάβει από τις βρετανικές αρχές ειδικές εντολές να ελέγχουν και να καταγράφουν τα ταυτοτικά στοιχεία των προσφύγων που προσέγγιζαν τα παράλια και τα λιμάνια των Κυθήρων και των Αντικυθήρων για να αποβιβαστούν σ' αυτά, κατέγραφαν, σε πολλές περιπτώσεις, με το ρίσκο αποκάλυψής τους ονοματεπώνυμα και υποτιθέμενης ακόμη κυθηραϊκής καταγωγής, έτσι ώστε να δείχνουν ότι και τα καταφεύγοντα αυτά μεμονωμένα

«επανάσταση των Ελλήνων εναντίον των Τούρκων», «επαναστημένοι έλληνες» ή «οθωμανοί τούρκοι» για πολιτικούς, διπλωματικούς και άλλους τυχόν λόγους δε συναντάται να χρησιμοποιούνται.

¹² Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις εντεταλμένων προεστών, δημογερόντων και εφημερίων ενοριών των Κυθήρων αναφορικά με χορήγηση άδειας εισόδου στο νησί προσφύγων μέσω των λιμανιών και των ακρογιαλιών των Κυθήρων, περιόδου 1821-1826 (αταξινόμ.), και Τ.Ν.Α.: C.O. 136, φ. 1339, ό.π.

¹³ Στο ίδιο.

πρόσωπα ή και οικογένειες είχαν συγγένεια με μόνιμους κατοίκους των Κυθήρων. Ριψοκινδύνευαν, επίσης, να καταγράφουν πρόσφυγες με ονοματεπώνυμο, που παλαιότερα μόνον επιχωρίαζαν στα νησιά, ακόμη όμως και χωρίς συστατικές επιστολές, γεγονός που τα όργανα πολιτοφυλακής δικαιολογούσαν με σημείωση πως αυτό οφειλόταν στις έκτακτες περιστάσεις που τούς προέκυψαν, καθώς, ως μη μάχιμοι, απροστάτευτοι, μακριά από τα σπίτια τους και απελπισμένοι, δεν είχαν άλλη λύση παρά να αναχωρήσουν εσπευσμένα από τους τόπους διαμονής τους ή από εκεί που, λόγω του «πολέμου», έτυχε να βρίσκονται στην πλησιέστερη και μη οθωμανοκρατούμενη και, γι' αυτό, ασφαλή περιοχή. Δήλωναν επίσης τα εντεταλμένα όργανα με ποιους τρόπους θα εξασφαλιζόταν η στέγαση και φιλοξενία τους¹⁴.

Η βρετανική διοίκηση, στο πλαίσιο της «Ιονικής Ουδετερότητας» των νησιών που είχε επιβάλει, ήθελε με τον τρόπο αυτόν για πολιτικούς λόγους να αποφύγει την αύξηση του αριθμού των προσφύγων στα Ιόνια νησιά και να προλάβει ενδεχόμενες ακρότητες, υπερβολές και προκλήσεις που θα εξέθεταν τη Μ. Βρετανία και την πολιτική της στη σύμμαχό της Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι Βρετανοί επίσης προαισθάνονταν πως η επέκταση της εθνικής δραστηριότητας των Ελλήνων θα είχε δυσμενείς επιπτώσεις και στη δική της επικράτεια των νησιών του Ιονίου. Γενικά, προκειμένου να επιτραπεί η είσοδος οποιουδήποτε προσώπου στα νησιά, έπρεπε να δικαιολογείται η παραμονή του εκτός Κυθήρων πριν ή κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και αυτό προφανώς για να μην κάνουν αποδεκτούς όσους υποψιάζονταν ότι είχαν αναχωρήσει για συμμετοχή τους σε επαναστατική δράση και απλά στην παρούσα φάση επέστρεφαν στα νησιά τους.

Το περιεχόμενο πολλών συστατικών επιστολών που έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες, στα βασικά τους σημεία δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματική ταυτότητα εκείνων που τούς συνιστούσαν. Αυτό οι θεσμικοί φορείς υποδοχής τους στα νησιά το αντιλαμβάνονταν αλλά το παρέβλεπαν. Τα ονοματεπώνυμα που συνιστούσαν τους πρόσφυγες αυτούς σε κατοίκους των νησιών των Κυθήρων και των Αντικυθήρων, τα έδιναν γνωστοί τους μη Κυθήριοι από το παρελθόν, όπως και άγνωστοί τους με συστάσεις δηλαδή τρίτων, ως δήθεν την περίοδο εκείνη του πολέμου έτυχε να διαμένουν στην περιοχή τους και τώρα είχαν, λόγω του «πολέμου», αποκλεισθεί εκεί και έπρεπε σ' αυτές τις κρίσιμες στιγμές να επιστρέψουν στην πατρίδα τους¹⁵.

¹⁴ Πρβ. LEONTISINIS, «The Ionian Islands and the Greek Revolution», σελ. 124-145. Πρβ. Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie, ό.π.

¹⁵ Παραθέτω ενδεικτικά διαταγή της βρετανικής διοίκησης προς τους «Ιόνιους» με την οποία πληροφορούμαστε, μεταξύ άλλων, για τα μέτρα που λάμβαναν οι βρετανικές αρχές εναντίον όσων εμφάνιζαν ενεργό δράση και συμμετοχή στην Ελληνική Επανάσταση: «[...] Όσοι υπήκοοι του κράτους τούτου έλαβαν μέρος, εξορίζονται παντοτινά από τα ιονικά χώματα. 2. Τα αγαθά αυτών, είτε

Ακόμη, για λόγους ασφάλειας και για να επιτύχουν τον σκοπό τους, πολλοί πρόσφυγες απέφευγαν να δηλώνουν τα πραγματικά στοιχεία της ταυτότητάς τους, γεγονός που σε πλείστες περιπτώσεις παρατηρούμε πως ριψοκίνδυνα τα εντεταλμένα όργανα από την τοπική διοίκηση διευκόλυναν και ως προς αυτό τους προσφεύγοντες ομοεθνείς τους στα νησιά αλλά και άλλους, όχι όμως και Τούρκους πρόσφυγες. Επίσης, κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και όσο διαρκούσε η «Ιονική Ουδετερότητα» οι άδειες εξόδου από τα νησιά Κύθηρα και Αντικύθηρα χορηγούνταν πολύ περιορισμένα. Τα πρόσωπα, που λάμβαναν άδειες εξόδου από τα νησιά, όφειλαν να δηλώνουν ενυπόγραφα αφενός ότι γνώριζαν τα περί της «Ιονικής ουδετερότητας» και για τον «πόλεμο Ελλήνων και Τούρκων», και αφετέρου ότι είχαν γνώση των συνεπειών που θα είχε ενδεχόμενη παράβαση για τους ίδιους και για τα μέλη των οικογενειών τους των αυστηρών διατάξεων του στρατιωτικού νόμου, που είχε κηρυχθεί στην περιοχή τους και στα άλλα νησιά του Ιονίου¹⁶.

Τα όργανα ελέγχου – προεστοί, δημογέροντες και εφημέριοι – που εντέλλονταν να ελέγχουν κατά την έξοδο εκείνους που επιθυμούσαν να αναχωρήσουν από τα νησιά, φρόντιζαν, εντούτοις, να διευκολύνουν και αυτούς με ποικίλους τρόπους. Όπως π.χ., όταν αυτοί, Κυθήριοι και μη, επιθυμούσαν να μεταβούν για να συναντήσουν ή για να μάθουν για την τύχη συγγενών τους στους τόπους διαμονής τους ή σε άλλες περιοχές που εκείνοι είχαν καταφύγει για προστασία και ασφαλή διαμονή, κυρίως όμως αν είχαν πληροφορηθεί πως εκείνοι βρίσκονταν σε πολύ δύσκολη κατάσταση. Σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρούμε πως τα ίδια αυτά όργανα της κοινοτικής αυτοδιοίκησης με ιδιαίτερη ικανοποίηση υποδέχονταν, επιστρέφοντας τελικά, εκείνους, στους οποίους πριν λίγο καιρό οι ίδιοι και σε πολλές περιπτώσεις άγνωστους ομοεθνείς τους, είχαν χορηγήσει άδειες εξόδου και πλέον επέστρεφαν στο νησί μαζί με σώα τα συγγενικά τους

κινητά είτε ακίνητα, μερίδια και δικαιώματα γίνονται αυθεντικά, κατά την διώρισιν των περί τούτων Νόμων. 3. Κάθε φορά που θα υποπέσουν εις τας χείρας της Διοικήσεως, θα υποφέρουν οι νόμοι προστάζουσι. 4. Διά χάριν συγκαταβάσεως συγχωρείται προς τα ειρημένα υποκείμενα εις διάστημα καιρού ενός μηνός μετά τη δημοσίευσιν της παρούσης πράξεως να επιστρέψουν εις την πατρίδα. Εξαιρούνται μόνο όσοι δυνάμει της προκηρύξεως των 18 Ιουλίου 1821 επαιδεύθησαν με εξορίαν ή με δήμευσιν των υπαρχόντων τους. 5. Συγχωρείται ακόμη, χάριν συγκαταβάσεως, και τούτο προς όσους εγεννήθησαν εις το κράτος τούτου και οι οποίοι έφυγαν και χωρίς την άδεια του Αρχείου της Υγείας και της Αστυνομίας να επιστρέψουν εις το διάστημα του μηνός» [I.A.K., Πράξη της Διοικήσεως...¹³ Αυγούστου 1821 (περί της εξορίας και περί της δημεύσεως των αγαθών εκείνων όσων παρέβησαν την Ιονική Ουδετερότητα).] Πρβ. Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie, ό.π.

¹⁶ I.A.K., Προκηρύξεις, αποφάσεις των βρετανικών αρχών και των υπηρεσιών του «Ιονίου Κράτους», της ηγεσίας της τοπικής Εκκλησίας και αλληλογραφία σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση, το προσφυγικό πρόβλημα και την ουδετερότητα των νησιών, 1821-1827 (αταξινόμ). Βλ. Και Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie, ό.π.

πρόσωπα, με συγχωριανούς τους ή και με άλλους χωρίς κυθηραϊκή καταγωγή συμπολίτες τους¹⁷.

Η γεωστρατηγικής σημασίας γεωγραφική θέση των Κυθήρων και των Αντικυθήρων, το προσφυγικό πρόβλημα και η συγκυρία της βρετανικής διοίκησής τους

Σημειώνεται η συμμετοχή Κυθηρίων στα προεπαναστατικά κινήματα των Ελλήνων, που υλοποιείτο με την επάνδρωση στολίσκων, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν κατά τους δύο ρωσοτουρκικούς πολέμους στη «Μαύρη» και στην «Άσπρη» θάλασσα καθώς και με την περίθαλψη ή και με την με άλλους τρόπους ενίσχυση των πολεμιστών και των άλλων προσφύγων της περιόδου αυτής στα νησιά των Κυθήρων και των Αντικυθήρων. Οι πρωτοβουλίες αυτές και οι συμβολές κατοίκων κατά την προεπαναστατική περίοδο απετέλεσαν αφετηριακά σημεία μιας εθνικής και κοινωνικής δράσης του νησιωτικού πληθυσμού, που έλαβε χώρα πολύ ενεργά κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης¹⁸.

Αναφορικά και συγκεκριμένα με το ζήτημα της παροχής ποικίλης μορφής ενίσχυσης από τον νησιωτικό πληθυσμό του προεπαναστατικού αγώνα, σημειώνω τη ναυτική χρήση των λιμανιών του νησιού των Κυθήρων από τον Λάμπρο Κατσώνη και τους συμπολεμιστές του καθώς και από άλλους, συνεργαζόμενους με αυτόν, μικρότερους στολίσκους κατά την περίοδο του Β' Ρωσοτουρκικού πολέμου. Το «Συμβούλιο του Τσιρίγου», που συγκλήθηκε στο νησί από τον Λάμπρο Κατσώνη, υποστηρίχθηκε από παράγοντες του νησιού, ενώ συμμετείχαν σ' αυτό Κυθηριοί μόνιμοι κάτοικοι του νησιού αλλά και Κυθηριοί της Διασποράς όπως και άλλοι Επτανήσιοι, οι οποίοι ποικιλοτρόπως στήριζαν στο Αιγαίο την επαναστατική δραστηριότητα του Κατσώνη. Άλλωστε, μέχρι μια χρονική περίοδο, η Βενετία υπέθαλπε τις δραστηριότητες του Κατσώνη στο Αιγαίο και η πολιτική της στο θέμα αυτό ήταν αλληλέγγυα προς την πολιτική της Ρωσίας έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα αυτό να συμβάλλει στην ενίσχυση των εθνικών αισθημάτων του πληθυσμού και στην πιο ενεργό συμμετοχή τους στον Αγώνα¹⁹.

Παρατηρώ, ακόμη, ότι η καταφυγή, π.χ., και παραμονή για ορισμένο χρονικό διάστημα του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη στα Κύθηρα από την Πελοπόννησο το έτος 1806 και άλλων επώνυμων αγωνιστών ενδυνάμωσε τις προϋποθέσεις εθνικής αφύπνισης του εγχώριου πληθυσμού. Κατά τη διάρκεια, δηλαδή, της Ελληνικής

¹⁷ Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις εντεταλμένων προεστών [...] περιόδου 1821-1826, ό.π.

¹⁸ Πρβ. LEONTISINIS, «The Ionian Islands and the Greek Revolution», σελ. 124-145

¹⁹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Η ναυτική χρήση των λιμανιών του Ιονίου από το Λάμπρο Κατσώνη και η πολιτική της Ρωσίας και της Βενετίας (1788-1792)», στο βιβλίο μου: *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, ό.π., σελ. 175-203. Πρβ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Φιλικόι και πρόσφυγες στα Κύθηρα κατά την προεπαναστατική και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης», ό.π.

Επανάστασης γνωρίζουμε ότι καταρτίστηκε σώμα κυθηρίων εθελοντών που διαπεραιώθηκε στην Πελοπόννησο, ενώ ομάδες κυθηρίων μονίμων κατοίκων του νησιού φρόντιζαν να προμηθεύουν κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης με τρόφιμα άμεσης ανάγκης, κυρίως με παξιμάδια, με όσπρια, άλευρα, τυριά, αποξηραμένα σύκα, αμύγδαλα αλλά και με σταφίδες και άλλους ξηρούς καρπούς και με πολεμικά είδη, τα στρατόπεδα του Κολοκοτρώνη στην Πελοπόννησο, όπως φαίνεται και από ευχαριστήριες επιστολές τους προς Κυθηρίους ή και από την αλληλογραφία αγωνιστών της Επανάστασης με πρόσωπα και φορείς εντός και εκτός των Κυθήρων, που ενίσχυναν, με διάφορους τρόπους, κυρίως την επαναστατημένη Πελοπόννησο και την Στερεά²⁰.

Ομάδες στήριξης του αγώνα της Ελληνικής Επανάστασης και η δυσμενής συγκυρία εμφάνισης μεγάλου κύματος εισροής στα νησιά και τούρκων προσφύγων

Οι έλληνες πρόσφυγες προέρχονταν κυρίως από μεσαία αγροτικά και αστικά στρώματα, καθώς αυτά είχαν περισσότερες δυνατότητες εξόδου από τις επαναστατημένες περιοχές ή, λόγω φόβου επέκτασης του πολέμου, και από άλλες ελληνικές περιοχές. Η αλληλεγγύη, η κοινή συνεισφορά και η αλληλοβοήθεια απετέλεσαν αποφασιστικούς παράγοντες αντιμετώπισης των δυσκολιών που ανέκυπταν από τις πολυάριθμες ροές των προσφύγων. Αυτό αναγνωριζόταν ως υποχρέωση του πληθυσμού, προσφυγικού και εγχώριου, και κριτήριο των πρωτοβουλιών και των αποφάσεών τους. Από σωζόμενες προφορικές ομολογίες και από τη σχετική αλληλογραφία της εποχής αντλούμε την πληροφορία ότι οι πρόσφυγες φιλοξενούνταν κυρίως στις κατοικίες των μόνιμων κατοίκων του νησιού ή και σε αγροτοκατοικίες τους μακρινών από τις μόνιμες κατοικίες τους ιδιοκτησιών, στα «σπιτάκια» ή και σε ειδικά κατασκευασμένους χώρους για τη διαμονή και την περίθαλψή τους²¹.

Ο καθένας, όπως χαρακτηριστικά αναφερόταν, προσέφερε αυτό που μπορούσε να δώσει στον άλλον. Όσοι θεωρούσαν ότι είχαν τη δυνατότητα να προσφέρουν

²⁰ Βλ. δημοσιευμένη αλληλογραφία ηγετικών στελεχών της Επανάστασης με Κυθηρίους, Φιλικούς κ.ά. στο ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Φιλικόι και πρόσφυγες στα Κύθηρα κατά την προεπαναστατική και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης», ό.π. (Παράρτημα). Για τη γεωστρατηγικής σημασίας γεωγραφική θέση των Κυθήρων βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Δυτικές ευρωπαϊκές κυριαρχίες στον ελληνικό χώρο και η σημασία της γεωγραφικής θέσης των Κυθήρων», στο βιβλίο μου: *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα: Αθήνα, 2005, σελ. 43-65.

²¹ Για τη δομή, οργάνωση και λειτουργία του συστήματος ιδιοκτησίας και του αγροληπτικού συστήματος στα Κύθηρα, βλ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, σελ. 183-225. Βλ. επίσης δημοσιευμένη αλληλογραφία στο ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Φιλικόι και πρόσφυγες στα Κύθηρα κατά την προεπαναστατική και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης», (Παράρτημα).

κάτι περισσότερο, αφιέρωναν χρόνο και δυνάμεις για να συγκεντρώνουν τρόφιμα και άλλα αγαθά και να τα αποστέλλουν σε στρατόπεδα της Πελοποννήσου. Οι αδελφοί Αλβανάκη από την πρωτεύουσα του νησιού, Χώρα, με ιδιόκτητα πλοιάριά τους μετέφεραν στα λιμάνια της Πελοποννήσου τα τρόφιμα και τα πολεμοφόδια που συλλέγονταν στο νησί από οργανωμένες ομάδες στήριξης του Αγώνα. Μέσω των συχνών αυτών δρομολογίων και της άμεσης επαφής και επικοινωνίας με τους χώρους της επαναστατικής δράσης, πραγματοποιούνταν και η αναγκαία διακίνηση επαναστατικού ανθρώπινου δυναμικού αλλά και άμαχου προσφυγικού πληθυσμού και μυστική αλληλογραφία²².

Οι πράξεις αυτές κατοίκων του νησιού, Κυθρίων και μη, αναγνωρίζονταν από τις επίσημες διοικητικές αρχές της Επανάστασης και από τον ίδιο τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη ως έργο εθνικής σημασίας. Αξιοσημείωτο είναι ότι η μεγάλη εισροή προσφύγων στα Κύθηρα δεν προερχόταν μόνον από τη συγκυρία της προγενέστερης εποχικής ή με μόνιμη εγκατάσταση μετανάστευσης. Λόγω της γεωγραφικής θέσης των νησιών καταγράφεται μεγάλος αριθμός προσφύγων που καταφεύγει στα νησιά των Κυθίων και των Αντικυθίων και γίνεται ευνοϊκά αποδεκτός χωρίς να συνυπάρχει ή να είναι αποκλειστικός λόγος η εποχική ή και η με μόνιμη εγκατάσταση μετανάστευση, εξαιτίας των οποίων είχαν αναπτυχθεί κοινωνικές σχέσεις και αποτελούσαν, γι' αυτό, γνώριμο χώρο καταφυγής των προσφύγων²³.

Σημειώνεται όμως πως η περίοδος της εποχικής μετανάστευσης είχε σ' αυτήν τη φάση του προβλήματος της εθνικής ανεξαρτησίας θετικές κοινωνικές συνέπειες και πολιτισμικές λειτουργίες και πρακτικές για τον δοκιμαζόμενο ελληνικό προσφυγικό πληθυσμό και για την ίδια την Ελληνική Επανάσταση. Ο μεγάλος αριθμός προσφύγων, που εντοπίζεται κιόλας από την πρώτη περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, γίνεται αισθητός και στους χώρους των υγειονομείων των Κυθίων και του λοιμοκαθακτηρίου στο λιμάνια Καψάλι και Αυλέμονα. Οι τοπικές υγειονομικές υπηρεσίες εμφάνιζαν μεγάλες δυσκολίες να καλύπτουν τις αυξημένες ανάγκες παραμονής τους για όσο χρόνο χρειαζόταν, προκειμένου να επέλθει η ίαση αυτών ή όσος γενικά προληπτικά κρινόταν ως απαραίτητος για την παραμονή τους σε καραντίνα. Ήταν, ωστόσο, φυσικό οι υγειονομικές υπηρεσίες

²² Ι.Α.Κ., φάκελοι εγγράφων σχετικών με τη συμμετοχή του εγχώριου και του προσφυγικού πληθυσμού των νησιών των Κυθίων και Αντικυθίων στην Ελληνική Επανάσταση, 1821-1825 περίπου (αταξινόμ.)

²³ Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις εντεταλμένων προεστών, δημογερόντων και εφημερίων ενοριών των Κυθίων αναφορικά με χορήγηση άδειας εισόδου στο νησί προσφύγων από τα λιμάνια και τις ακρογιαλιές των Κυθίων, περιόδου 1821-1826 (αταξινόμ.), και Τ.Ν.Α.Σ.Ο. 136, φ. 1339, ό.π.

να μη διαθέτουν τις υποδομές για να καλύπτουν όλες τις ανάγκες του προσφυγικού πληθυσμού²⁴.

Στο μεταξύ ο άμαχος πληθυσμός (γυναίκες-μητέρες με τα μικρά παιδιά τους, ηλικιωμένοι, άνδρες και γυναίκες, ασθενείς και ανήμποροι με αναπηρία) υπερτερούσε. Ωστόσο, ικανός αριθμός πολεμιστών, ιερωμένων και λογίων, όπως και ενεργών προσφύγων που παρεπιδημούσαν την περίοδο αυτήν στα νησιά, συμμετείχαν ποικιλοτρόπως στη στήριξη και στην επίλυση αυτού του εθνικού προβλήματος. Επίσης, με ποικίλους τρόπους, εφημέριοι, μοναχοί και επίτροποι της Ιεράς Μονής Μυρτιδίων και των άλλων μονών των νησιών παρείχαν διαρκώς στέγη, προστασία και ηθική στήριξη σε όσο αριθμό προσφύγων τούς ήταν δυνατό να φιλοξενούν και να φροντίζουν²⁵.

Η αντιμετώπιση οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων, που είχαν μοιραία προκύψει, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού προσφύγων στα Κύθηρα και στα Αντικύθηρα κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, κατά ένα μεγάλο μέρος επιτυγχανόταν με βάση τις συνθήκες και τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες λειτούργησε επί μακρό χρονικό διάστημα (18ος αι.-1821 περίπου) η εργασιακή σχέση της εποχικής μετανάστευσης με μεγάλο μέρος του εγχώριου πληθυσμού με τη γενέθλια επαναστατημένη γη των προσφύγων. Ο παράγοντας αυτός μετατρεπόταν σε φιλοξενία, αλληλεγγύη, θερμή στήριξη και συμπαράσταση στους δοκιμαζόμενους συμπατριώτες τους, είτε τούς γνώριζαν από την περίοδο της περιοδικής μετανάστευσης είτε ήταν απλά ομοεθνείς τους και, παρά τις απαγορευτικές εντολές της βρετανικής διοίκησης, επινοούσαν σε πολλές περιπτώσεις και παράνομους τρόπους για να τούς δέχονται και να τούς κρατούν και περιθάλπουν στο νησί τους²⁶.

Αναφέρω όμως πως το οικονομικό πρόβλημα για τους μόνιμους κατοίκους του νησιού, λόγω καταφυγής μεγάλου αριθμού προσφύγων, είχε επιδεινωθεί, εξαιτίας

²⁴ ΜΑΡΙΑ ΠΛΕΣΣΑ, *Το λοιμοκαθαρτήριο και οι υγειονομικοί σταθμοί των Κυθήρων*, Διπλωματική εργασία, Π.Τ.Δ.Ε.-Ε.Κ.Π.Α., Τομέας Ανθρωπιστικών Σπουδών, Κατεύθυνση: Ιστορία και διδακτική της ιστορίας, Αθήνα 2007, σελ. 45.

²⁵ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Ιερά Μονή Μυρτιδίων και Ελληνική Επανάσταση», σελ. 539-551 Για την εξάπλωση της λατρείας της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας στον ευρύτερο ελληνικό χώρο Πρβ. και ΒΑΣ. ΣΤΑΥΡΟΥ ΙΕΡΕΩΣ ΧΑΡΟΣ, *Οδοιπορικό για τη Μυρτιδιώτισσα, Αναζητώντας τη Μυρτιδιώτισσα παρακολουθούμε την Οδύσσεια του Κυθηρίου Μετανάστη*, Αθήνα 2007. Ενδεικτικά αναφέρω πώς από επιτόπια έρευνα που έχει πραγματοποιήσει η φιλόλογος-ιστορικός Μαρία Πλέσσα ως πολιούχος και προστάτιδα της έδρας του Δήμου Πύλου-Νέστορος εορτάζεται η Παναγία Μυρτιδιώτισσα (επιτόπια έρευνα, 2020).

²⁶ Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις εντεταλμένων προεστών, δημογερόντων και εφημερίων ενοριών των Κυθήρων αναφορικά με χορήγηση άδειας εισόδου στο νησί προσφύγων από τα λιμάνια και τις ακρογιαλιές των Κυθήρων, περιόδου 1821-1826 (αταξινόμ.), και Τ.Ν.Α.:C.O. 136, φ. 1339, ό.π.

του ότι τα Κύθηρα δεν είχαν «δεχθεί» κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης μόνο έλληνες πρόσφυγες. Οι βρετανικές αρχές είχαν επιτρέψει, ύστερα από αίτημα και συνεννόησή τους με την Υψηλή Πύλη, την είσοδο στα νησιά του Ιονίου και μεγάλου αριθμού οθωμανών τούρκων προσφύγων μέσω της Πελοποννήσου, οι οποίοι όμως μεταφέρονταν σ' αυτά οργανωμένα με ναυλωμένα πλοία και με μέτρα υψηλής προστασίας από τη βρετανική διοίκηση των νησιών²⁷.

Όπως διαπιστώνεται για τα Κύθηρα, την ασφάλεια παραμονής και περιθαλψής των οθωμανών τούρκων προσφύγων (ηλικιωμένων ανδρών και γυναικών, μητέρων και μικρών παιδιών, τραυματιών και ασθενών κάθε ηλικίας) αναλάμβανε η βρετανική διοίκηση, οργανώνοντας καταυλισμούς. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία φρόντιζε να αποστέλλει στις βρετανικές αρχές, τις πιο πολλές φορές όμως ανεπαρκώς, ορισμένα χρηματικά ποσά σε οθωμανικό νόμισμα, τα οποία όμως δεν κάλυπταν τα έξοδα συντήρησης των τούρκων προσφύγων, γεγονός που προκαλούσε βασικές ελλείψεις τροφίμων στην ντόπια αγορά, με συνέπεια την πρόκληση διαμαρτυριών του εγχώριου πληθυσμού. Η διείσδυση γενικά τούρκων προσφύγων στα νησιά δημιούργησε από την αρχή της Επανάστασης αιματηρά και άλλα επεισόδια μεταξύ των δύο εθνότητων και θρησκευτικών ομάδων²⁸.

Το πρόβλημα αυτό, έχοντας από τη φύση του διττή υπόσταση, ενέτεινε τις δυσκολίες αντιμετώπισης του προσφυγικού ρεύματος προς τα νησιά από τον εγχώριο πληθυσμό. Οι κάτοικοι με δυσφορία αντιμετώπισαν την οργανωμένη και υπό την προστασία της βρετανικής διοίκησης εγκατάσταση σε καταυλισμούς των τούρκων προσφύγων στα νησιά τους. Είχαν στο μεταξύ προηγηθεί αιματηρά επεισόδια, όταν, λόγω του πολέμου, καταδιωκόμενοι τούρκοι πρόσφυγες επιχείρησαν να προσεγγίσουν τα παράλια των πλησιέστερων προς αυτούς νησιών

²⁷ Σημειώνεται ενδεικτικά πως μετά την πτώση της Μονεμβάσιας στις 23 Ιουλίου του 1821, οι προύχοντες αυτής, Ιατρόπουλος και Παναγιώτης Καλογεράς θα μεριμνήσουν, με την έγκριση των βρετανικών αρχών, για τη μετακίνηση 250 Τούρκων για την ασφάλεια και εγκατάστασή τους στα Κύθηρα. Γι' αυτό, ο Πρίγκηπας Αλέξανδρος Καντακουζηνός, ως πληρεξούσιος της αποστολής αυτής, φρόντισε να κοιμηθεί επιστολή προς τον Έπαρχο Κυθήρων για να ζητήσει την άδεια εγκατάστασής τους εκεί [ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Φιλικόι και πρόσφυγες στα Κύθηρα, κατά την προεπαναστατική και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης», (Στο Παράρτημα του άρθρου αυτού παρατίθενται διαφωτιστική απαντητική επιστολή (αριθμ.9) του επάρχου Κυθήρων προς τον Καντακουζηνό). Βλ. ακόμη Ι.Α.Κ., Προκηρύξεις, αποφάσεις των βρετανικών αρχών και των υπηρεσιών του «Ιονίου Κράτους», της ηγεσίας της τοπικής Εκκλησίας και άλλα έγγραφα και αλληλογραφία σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση, το προσφυγικό πρόβλημα και την ουδετερότητα των νησιών, 1821-1827 (αταξινόμ.)].

²⁸ Βλ. *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie*, ό.π.

και να αναζητήσουν προστασία σε «ουδέτερο» ελληνικό έδαφος, προστατευόμενο από την Μ. Βρετανία²⁹.

Η συγκυρία αυτή ανέδειξε τρεις κύριες αιτίες αντίστασης και αντίδρασης. Η πρώτη συνδέθηκε με τη γένεση από τον ντόπιο πληθυσμό έντονων αντιτουρκικών αισθημάτων, που έτσι κι αλλιώς είχαν αυτά αναπτυχθεί λόγω της επαναστατικής δραστηριότητας των Ελλήνων. Η δεύτερη με τα προστατευτικά μέτρα που λήφθηκαν από τη βρετανική διοίκηση υπέρ των τούρκων προσφύγων, ενέργεια που θεωρήθηκε ως άνιση και μεροληπτική μεταχείριση μεταξύ των δύο εθνотιτών. Η τρίτη, αφορούσε στα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στην εμπορική αγορά από την έλλειψη τροφίμων πρώτης ανάγκης, όπως και στη μη ομαλή λειτουργία των υπηρεσιών της διοίκησης, και κυρίως αυτών της υγείας, λόγω της ανάγκης περίθαλψης και της παροχής ιατρικής φροντίδας πολύ μεγαλύτερου πλέον αριθμού ελλήνων και τούρκων προσφύγων³⁰.

Επιλογικά

Η διερεύνηση του φαινομένου της εποχικής και της με μόνιμη μορφή μετανάστευσης των Κυθρηίων προς τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές και άλλες περιοχές, σε συνδυασμό με την αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος που εμφανίστηκε στα Ιόνια νησιά, αναδεικνύει και προβάλλει μεγάλο μέρος της πολλαπλής συμμετοχής των κατοίκων των νησιών, της ηγεσίας της τοπικής εκκλησίας, του εφημεριακού κλήρου και των οργάνων της κοινοτικής αυτοδιοίκησης (προεστών, δημογερόντων και εφημερίων) στην Ελληνική Επανάσταση. Η παρουσία στο νησί των Κυθήρων πολλών αγωνιστών απέβη αποδοτική και σε μυστική επαναστατική προετοιμασία και δράση.

Τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα την περίοδο αυτήν της Ελληνικής Επανάστασης και του προσφυγικού προβλήματος, ενισχύθηκαν ιδεολογικά και διαμόρφωσαν επαναστατικό πνεύμα με κοινωνική και πολιτική διάσταση, γεγονός που περισσότερο συνέβαλε σ' αυτό η γειτνιάσή τους με την Πελοπόννησο και την Κρήτη. Αυτό αναδείχθηκε κατά την προηγούμενη περίοδο της κοινωνικής επαναστατικής δραστηριότητας του πληθυσμού (1780-1817 περίπου) και περισσότερο κατά τη

²⁹ Τ.Ν.Α.Σ.Ο., 136, φ. 1332, Αλληλογραφία Μωχάμετ Εμίν και Καπουρνάν με τοποτηρητή Κυθήρων, και στο ίδιο, φ. 1355, Letter Book Residency-Cerigo, 20 Ιουλίου 1841. Βλ. στο ίδιο, Καταστάσεις εμφανίσεως δαπάνης για τους καταφυγόντες Τούρκους στα Κύθηρα 1821, και στο ίδιο, Έγγραφο του Αρχιεπισκόπου Κυθήρων προς τοποτηρητή Κυθήρων και απόφαση του Αρχιεπισκόπου, 19 Νοεμβρίου 1821 (συμπλοκές τούρκων προσφύγων και εντοπίων). Στο ίδιο, Φάκελοι εγγράφων σχετικών με τη συμμετοχή του εγχώριου και του προσφυγικού πληθυσμού των νησιών των Κυθήρων στην Ελληνική Επανάσταση, 1821-1825 περίπου, (αταξινόμ.), και Τ.Ν.Α.Σ.Ο.136, f. 1359, Letter Book Residency, 20 Ιουλίου 1841.

³⁰ Βλ. Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie, ό.π.

διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης όπως και μεταγενέστερα με το ριζοσπαστικό κίνημα για την Ένωση της Επτανήσου με τον κορμό του απελευθερωμένου τμήματος της κεντρικής και τη νησιωτικής Ελλάδας³¹.

Οι πρόσφυγες που, λόγω της διάρκειας της Επανάστασης διέμεναν επί πολύ χρονικό διάστημα στα νησιά, συνέβαλαν με ποικίλους τρόπους στην ανάπτυξη και περαιτέρω ενίσχυση πολιτισμικών σχέσεων και δεσμών με τον εγχώριο πληθυσμό. Οι αλληλεπιδράσεις σε πολλά επίπεδα καθίσταντο από την πρώτη στιγμή διακριτές. Στον γεωργικό και στον κτηνοτροφικό τομέα απέβησαν συμβοηθοί και συμπαραστάτες για την κάλυψη βασικών αναγκών διατροφής του αυξημένου πλέον αριθμού πληθυσμού των νησιών τους. Όσοι μάλιστα από τους μονίμους κατοίκους είχαν συναντηθεί στο παρελθόν ως εποχικοί μετανάστες στις ιδιοκτησίες και στις οικίες τους, έβλεπαν τώρα τους όρους να αντιστρέφονται. Τα συναισθήματα αυτής της απροσδόκητης συνάντησης καταγράφονται κάποτε με ενάργεια και δηλώνουν, υπό συνθήκες ειρηνικής συνύπαρξης, αλληλοβοήθειας, συνεργασίας, κοινών αναζητήσεων και εθνικών επιδιώξεων, την ανάπτυξη ενός πνεύματος αλληλεγγύης και κατανόησης³².

Στον τομέα της σχολικής εκπαίδευσης αναδείχθηκε πνεύμα συνεργασίας και συναντίληψης. Για τα παιδιά των προσφύγων, που βρίσκονταν ή ήδη προσέγγιζαν, λόγω της μακράς παραμονής τους στα νησιά, την ηλικία για να τύχουν σχολικής εκπαίδευσης, λαμβανόταν πρόνοια ώστε αυτά να εντάσσονται στις υπάρχουσες υποδομές, ενώ παράλληλα, για να καλύπτονται οι αυξημένες ανάγκες, ενισχύονταν αυτές ή διαμορφώνονταν νέες. Κάθε τι από τις δύο πλευρές που ήταν εφικτό να προσφέρουν, το έπρατταν, συμβάλλοντας και στην ίδρυση ιδιωτικών υποδομών (ιδιωτικών σχολείων). Επίσης με την προσφορά σ' αυτά ιδιαίτερων μαθημάτων στο σπίτι. Η παροχή σχολικής εκπαίδευσης από τους εγχώριους δασκάλους ή ακόμη και από άλλους χωρίς σχετική επαγγελματική κατάρτιση αλλά εγγράμματος, εγχώριους και μη, μνημονεύεται, σε πολλές περιπτώσεις, πως γινόταν χωρίς αμοιβή³³.

³¹ Ι.Α.Κ. Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις των προεστών και εφημερίων [...], ό.π., και στο ίδιο. Βεβαιώσεις προεστών και εφημερίων του διστρέτου Μυλοποτάμου [...] ό.π. Βλ. Τ.Ν.Α.:C.O.136 φ. 1332, Έγγραφο του Βασιλείου Κρήτης, 30 Ιαν. 1822, και Ι.Α.Κ. Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις προεστών των χωρίων περί της ανάγκης μεταβάσεως για εργασία στην Πελοπόννησο. 1821-1850 περίπου (αταξινόμ.) Βλ. LEONTSINIS, *The Island of Kythera: A Social History (1700-1863)*, σελ. 109 κ.ε. Βλ. Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie, ό.π.

³² Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις εντεταλμένων προεστών, δημογερόντων και εφημερίων ενοριών των Κυθήρων αναφορικά με χορήγηση άδειας εισόδου στο νησί προσφύγων από τα λιμάνια και τις ακρογιαλιές των Κυθήρων, περιόδου 1821-1826 (αταξινόμ.), και Τ.Ν.Α.:C.O.136, φ. 1339, ό.π.

³³ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Η εθνική και κοινωνική δράση του Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού στα Κύθηρα και η τοπική πραγματικότητα», στο βιβλίο μου: *Ζητήματα νεότερης*

Λόγω της μακράς παραμονής των προσφύγων στα νησιά, ορισμένος αριθμός απ' αυτούς επέλεγε και την μόνιμη εγκατάστασή του σ' αυτά, συνάπτοντας γάμο ή αποφασίζοντας να ασκήσουν εκεί γεωργική, κτηνοτροφική ή και άλλη εργασία. Επίσης παρατηρείται από έλληνες πρόσφυγες και η επιλογή της μαθητείας για τα αγόρια τους με στόχο την εκμάθηση τεχνικών επαγγελμάτων όπως και η άσκηση εμπορικών δραστηριοτήτων, κυρίως με τη γειτονική Πελοπόννησο. Οι εκκλησιαστικοί και οι θρησκευτικοί δεσμοί ενισχύθηκαν επίσης σε σημαντικό βαθμό. Τα Μυρτίδια κατέστησαν ευρύτερα γνωστά στην ελληνορθόδοξη Ανατολή, ιδιαίτερα από την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Μεγάλος αριθμός των προσφύγων κατέφευγε και συμμετείχε με κατάνυξη στις δεήσεις του ιερατείου υπέρ της ευόδωσης του Αγώνα των Ελλήνων. Αγωνιστές, λόγιοι, διδάσκαλοι, ιερωμένοι και άλλοι λαϊκοί πρόσφυγες, προερχόμενοι από πολλές περιοχές της «καθ' ημάς Ανατολής» θα εκπληρώνουν την περίοδο αυτήν τις θρησκευτικές τους ανάγκες στους εφημεριακούς ναούς και στα μοναστήρια των νησιών. Όταν θα φύγουν από το νησί και θα επιστρέψουν στις εστίες τους, θα πάρουν μαζί τους εικόνες της Παναγίας των Μυρτιδίων και θα ανεγείρουν εικονοστάσια ή ιερούς ναούς στο όνομα της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας³⁴.

ελληνικής ιστορίας, ό.π., σελ. 141-173, όπου παρουσιάζεται η εκπαιδευτική κινητικότητα που εμφανίζεται στα Κύθηρα, λόγω της επί μακρόν χρόνον παραμονής των προσφύγων στα Κύθηρα και της ανάγκης που προβαλλόταν για σχολική εκπαίδευση των παιδιών τους. Βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, «Συνθήκες υποδοχής του αλληλοδιδακτικού συστήματος εκπαίδευσης στον ελληνικό χώρο και στις παροικίες» στο: *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, ΙΙβ, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών (2009), σελ. 11-41.

³⁴ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Ιερά Μονή Μυρτιδίων και Ελληνική Επανάσταση», σελ. 539-551.